

KS. STANISŁAW WIELGUS

FILOZOFIA ARABSKA W ENCYKLOPEDYCZNYM ZARYSIE

1. POJĘCIE

Pojęcie „filozofia arabska” nie było używane przez Arabów. Jest to określenie zastosowane przez zachodnich chrześcijańskich uczonych (J. J. Brucker 1743, J. J. Reiske 1759, A. Schmoelders 1836, i inni) w odniesieniu do znanych scholastykom dzieł najważniejszych myślicieli islamskich, pozostających pod wpływem greckiej tradycji filozoficznej. W języku arabskim ta twórczość nazywana jest *falsafa* (filozofia), bądź częściej (pod wpływem tradycji perskiej) *al-hikma* (mądrość).

Przez filozofię arabską określa się zazwyczaj racjonalną refleksję filozoficzną, która rozwinęła się w okresie IX-XIV w., w kręgu kultury islamskiej i spisana została przede wszystkim w języku arabskim (częściowo w perskim). Z uwagi na to, że większość przedstawicieli tej filozofii nie była Arabami, stąd słusniejsza (jak pisał S. Munk 1857) wydaje się być, funkcjonująca w języku angielskim oraz francuskim, nazwa: „filozofia islamska” bądź „filozofia muzułmańska” (ang. *islamic philosophy*, *muslim philosophy*; franc. *philosophie musulmane*), ponieważ uprawiali ją uczeni różnych narodowości, którzy wyznawali islam, inspirujący ich filozoficzne myślenie. Tak pojęta filozofia arabska zrodziła się w momencie zetknięcia się wykształconych wyznawców islamu z filozoficznym dziedzictwem greckim (przede wszystkim z dziełami Arystotelesa, Aleksandra z Afrodyzji, Temistiusza, Plotyna, Proklosa, Porfiriusza, Ammoniosa, Dioskoridesa, Ptolemeusza, Euklidesa, Galena, Hipokratesa, Teofrasta, Archimedesza i innych), przejętym przez Arabów po zajęciu przez nich ważnych naukowych centrów perskich i syryjskich (Nisibis, Kinesrim, Resaina, Gandisapora, Arbela, Berytus – Bejrut i innych), i przełożonym na język arabski w ustanowionym przez kalifa Al-Mamuna ok. r. 830, w Bagdadzie, centrum tłumaczeń. Jej celem było wszechstronne wyjaśnienie całej rzeczywistości – doczesnej i nadprzyrodzonej – w zgodzie z zasadami islamu. Ze względu jednak na zakorzenienie w greckiej tradycji, uważanej przez ortodok-

sję muzułmańską za obcą, filozofia arabska nie została w pierwszych wiekach swojego rozwoju włączona w kanon właściwych islamskich dyscyplin, w których znajdowała swój wyraz religijnie inspirowana metafizyka (teologia, mistyka). Dopiero od XII w. muzułmański dorobek filozoficzny znalazł do nich dostęp, ale w przekształconej, uwzględniającej wymogi ortodoksyjnego islamu formie.

2. GŁÓWNE KIERUNKI W FILOZOFII ARABSKIEJ

Filozofia arabska, która zaczęła się rozwijać pod koniec VIII w., obejmuje wiele nurtów i twórczość wielu myślicieli (M. M. Sharif wymienia min. następujące: mutazilism, asharism, tahawism, maturidism, zahirism, Ikhwan al-Safa, wczesny sufizm i inne; a w ramach tych nurtów omawia twórczość kilkudziesięciu muzułmańskich, zupełnie w Europie nieznanymi myślicieli). Niektórzy historycy uważają, że systematyka w zakresie filozofii arabskiej jest dość umowna i decydują się na chronologiczne przedstawienie twórczości najważniejszych autorów. Inni, i jest ich większość, wyrażając przekonanie, że dość powszechnie przyjęty podział na określone nurty ma swoje rzeczowe uzasadnienie, wyodrębniają kilka zasadniczych kierunków w średniowiecznej filozoficznej myśli islamskiej. Należą do nich zwłaszcza: mutazylici, perypatetycy islamscy, mutakallimini, mistycy sceptyczni i Bracia Czyści. Zastrzegają przy tym, że koncentrują się na przedstawieniu tych zwłaszcza kierunków, których twórcy znajdowali się pod inspiracją myśli greckiej, i które oddziaływały na średniowieczną filozofię chrześcijańską.

A) MUTAZYLICI

Za twórcę uchodzi teolog Wasil ibn Ata (+748), twórca muzułmańskiej dialektyki zwanej *Kalam* (rozmowa, dialog, dyskusja), która służyła do uzgadniania prawd wiary z wiedzą filozoficzną. Pozostawał pod wpływem myśli greckiej. W trakcie dyskusji z ortodoksyjnymi teologami zakwestionował ich poglądy na temat istoty i atrybutów Boga, predestynacji oraz odwiecznego istnienia świata. Od jego słów: *ana mutazilum minkom* („ja odrywam się od was”), pochodzi nazwa „mutazylici”. Jego zwolennicy stosowali racjonalne metody w interpretacji dogmatów. W kwestii uniwersaliów byli nominalistami. Należeli do nich: Abu al-Hudhail Allaf, Al-Nazzam, Bishr ibn al-Mutamid, Muammar, Thamamah, Al-Jahiz, Al-Jubbai i Abu Hashim.

B) PERYPATETYCY ISLAMSCY

Charakterystyczną cechą tego najbardziej znaczącego nurtu w muzułmańskiej filozofii średniowiecznej jest racjonalne wyjaśnianie prawd religijnych oraz interpretowanie dzieł Arystotelesa w duchu neoplatońskim. To drugie wiązało się to z faktem, że islamscy autorzy, uważając neoplatońskie dzieło Proklosa *Liber de causis* za dzieło Arystotelesa (ponieważ tradycja przekazała im je pod mylącym tytułem *Theologia Aristotelis*), usiłowali uzgadniać myśl arystotelesowską z neoplatońską, przyjmując najczęściej terminologię filozoficzną od Arystotelesa, a strukturę bytu od Plotyna (por. zwłaszcza Awicenna). Jednym z twórców nurtu perypatetyckiego był myśliciel arabskiego pochodzenia – Alkindi (+870), autor wielu dzieł, a także tłumacz i komentator pism Arystotelesa. Łączył teorię duszy i etykę Platona z arystotelesowską logiką i teorią intelektu. Zgodnie z islamem przyjmował *creatio ex nihilo* oraz zmartwychwstanie ciał. Następny perypatetyk Alfarabi (+950), tureckiego pochodzenia uczoney, filozof i wybitny teoretyk polityki, autor metodologicznego dzieła *Wyliczenie nauk (Ihsa-al-ulum)* oraz dzieła politycznego *Państwo wzorowe (Al-Madinat al-Fadilah)*, w którym podał cechy idealnego władcy – filozofię rozumiał jako systematyczną podstawę wszystkich nauk (także religii). Do perypatetyków zaliczany jest także Awicenna (Ibn Sina, zm. 1037), wszechstronnie wykształcony filozof, lekarz i przyrodnik perskiego pochodzenia. Jest autorem encyklopedycznego dzieła *Księga uzdrowienia (Kitab al-Shifa)*, gdzie w 18 tomach przedstawił całą ówczesną wiedzę, a także olbrzymiego dzieła medycznego *Kanon medycyny (Al-Qanun fi-l-tibb)*, które do XVII w. było podstawowym podręcznikiem medycyny na wszystkich europejskich uniwersytetach. Awicenna podał neoplatoński ze swego ducha obraz świata, powstałego w procesie emanacji dziesięciu inteligencji, z których ostatnia – Dawca Form (*Dator Formarum*) z siedzibą na ostatniej, tj. księżycowej sferze, jest twórcą ziemskiego świata i źródłem poznania dla każdego człowieka. W XII w., na terenie obecnej Hiszpanii, tworzyli następni perypatetycy, a wśród nich Avempace – ibn Badźdza (Ibn Bajjah, zm. 1138), autor wielu pism logicznych i traktatów na temat intelektu; następnie Abubacer (Ibn Tufail, zm. 1185), matematyk, lekarz, poeta, i filozof zajmujący się problematyką intelektu; oraz najwybitniejszy ze wszystkich Awerroes (Ibn Rushd, zm. 1198) z Kordowy, który był teologiem, prawnikiem, lekarzem, ale przede wszystkim filozofem. Chrześcijańskie średniowiecze, które poznało wcześniej jego dzieła, przełożone w latach 30-tych XIII w. przez Michała Szkota, określało go przydomkiem „Komentator”, ponieważ napisał olbrzymi komentarz do wszystkich dzieł Arystotelesa i uważał, że Stagiryta był tak wielkim geniuszem, iż wystarczy go komentować, by poznać całą rzeczywistość. Chcąc pozostać wiernym myśli Arystotelesa, Awerroes uległ jednak wpływom neoplatonizmu i przyjmował gradualistyczną wizję rzeczywistości. W antropologii głosił tezę, że ludzkość posiada jeden

wspólny, czynny i nieśmiertelny intelekt, a dusze indywidualne są śmiertelne. Jako pierwszy z filozofów dokonał wyraźnego metodologicznego rozróżnienia wiary i wiedzy, teologii i filozofii.

C) MUTAKALLIMINI (*MUTAKALLIMUN*)

Teologowie broniący dialektycznie ortodoksji islamskiej. Byli rodzajem scholastyki muzułmańskiej. Oderwali się w X w. od mutazylitów, których skrajnie racjonalistyczne poglądy zaczęli zwalczać. Za twórcę kierunku uchodzi Al-Ashari. W poglądach filozoficznych przyjęli stanowisko starożytnych greckich atomistów i odrzucali hylemorfizm. Głosili nieograniczoność Boga i wiarę w bezwzględne fatum.

D) MISTYCY SCEPTYCZNI

Głównym przedstawicielem tego nurtu był Algazel (Al-Ghazali, zm. 1111). W swoich dwóch głównych dziełach: *Dążenia filozofów* (*Maqasid al-Falasifah*) i *Zniszczenie filozofów* (*Tahafut al-Falasifah*) poddał totalnej krytyce, z pozycji ortodoksji muzułmańskiej, całą dotychczasową wiedzę i filozofię. Jedyną drogę do poznania widział w objawieniu i mistycznym poznaniu Boga. Świat traktował jako rezultat nieustannej boskiej twórczości realizowanej w procesie emanacji (wpływ Plotyna). Odrzucał tezę o wieczności świata i o istnieniu w nim związku przyczynowo-skutkowego. Podkreślał absolutną wolność Boga i konieczność całkowitego podporządkowania się Jego woli. Wierzył w zmartwychwstanie ciał ludzkich. Z jego poglądami polemizował potem, w dziele *Zniszczenie zniszczenia* (*Tahafut al-Tahafut*) Awerroes. Poglądy Algazela przejęli i rozwijali następujący muzułmańscy myśliciele: Tartushi, al-Mazari, ibn Jauzi, ibn al-Salah, ibn Taimiyyah oraz ibn Qayyim.

E) BRACIA CZYŚCI (IHWAN AS-SAFA)

Tajny związek uczonych islamskich (działający w IX i X w. zwłaszcza na terenie Basry), którzy postawili sobie za cel poszukiwane prawdy. Całą dostępną w tamtym czasie wiedzę zgromadzili w 51-tomowej encyklopedii. Mocno akcentowali pierwszeństwo rozumu w stosunku do wiary. Uważali, że pełną prawdę dać może połączenie religii i niezależnej od niej nauki. Przechodzili cztery stopnie wtajemniczenia (Bracia Czyści, Dobrzy, Szlachetni i Mądrzy), osiągnęte po przekroczeniu określonego wieku. Dążyli do obalenia istniejącego porządku państwowego, by zbudować państwo idealne. Dlatego uznano ich za

wrogów islamu i poddano fizycznemu wyniszczeniu. Spalono także ich wszystkie pisma. Poglądy i typ organizacji miały wpływ na rozwój fanatycznych grup izmailitów, tzw. Asasinów (od *hashhashiyyuna* - „oszołomiony haszyszem”), skrytobójców realizujących bezwzględnie cele polityczne.

F) ZMIERZCH WŁAŚCIWEJ FILOZOFII ARABSKIEJ

Zła sytuacja ekonomiczna i polityczna państw islamskich w XIII i XIV w. , miała wpływ na upadek islamskiej nauki i kultury. Ostatnim, znaczącym w tej epoce, uczonym islamskim był Ibn Khaldun (+1406). Historyk, filozof, polityk i pedagog i jeden z pierwszych filozofów historii. Autor wielkiego dzieła historycznego zatyt. *Księga przykładów (Kitab al-Ibar)* oraz wprowadzenia do niej, funkcjonującego jako osobne dzieło pt. *Prolegomena (Muqaddimah)*, w którym atakuje filozofię podkreślając bezowocność jej wysiłków poznania Boga i całej rzeczywistości. Negatywny stosunek do filozofii i nauki nie umniejsza wielkich zasług Ibn Khalduna w dziedzinie historii i nauki o społeczeństwie, gdzie był prekursorem.

BIBLIOGRAFIA

A History of Muslim Philosophy, t.1-2, ed. M.M. Sharif, Karachi (Pakistan) 1963; A. Mrozek, *Średniowieczna filozofia arabska*, Warszawa 1967; W. Tatar-kiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 1969; Z. Kuksewicz, *Awerroizm łaciński trzynastego wieku*, Warszawa 1971; M. Saeed Sheikh, *Studies in Muslim Philosophy*, Lahore (Pakistan) 1974; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh 1979; M. Saeed Sheikh, *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahore 1981; J. Fueck, *Arabische Kultur und Islam im Mittelalter*, Weimar 1981; Z. Kuksewicz, *Zarys filozofii średniowiecznej. Filozofia bizantyjska, krajów zakaukaskich, słowiańska, arabska i żydowska*, Warszawa 1982; T.J. de Boer, *The History of Philosophy in Islam*, Dehli 1983; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh 1987; Allama Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1989; M. Vollmer, *Philosophie, arabische*, w: *Historisches Woerterbuch der Philosophie*, t. 7, Basel 1989, kol. 882-886; U. Rudolph, *Arabische Philosophie*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 6, Stuttgart/Weimar 1999, kol. 2100-2103; S. Wielgus, *Z obszarów średniowiecznej myśli islamskiej, żydowskiej i chrześcijańskiej*, Płock 2002;

Brève aperçue de la philosophie arabe

Résumé

Le texte décrit de principaux courants de la philosophie arabe et leur rôle dans l'évolution de la discussion sur les questions les plus importantes de la philosophie médiévale. Le développement dynamique de la pensée islamique, y compris de la philosophie, a été possible grâce à la clairvoyance et la sagesse des souverains musulmans qui ayant parfaitement compris l'importance de la recherche, ont su exploiter des centres intellectuels des régions envahies et les chercheurs y travaillant. Ils ont veillé ainsi à la traduction des ouvrages grecs, syriens, persans et sanscrits qui ont permis par la suite d'assimiler les acquis du monde antique à la culture musulmane au sens large.